د سيف الرحمان سليم په شاعری کښې پښتونولي

The colours of Pashtoon wali in the poetry of Saif ur Rahman Saleem

Dr. Nasrullah khan[1]

Dr. Abaseen Yousafzai[2]

Abstract

Pashtoonwali is the code of life of Pashtoon. No one is considered without practicing Pashtoonwali. The colors of Pashtoonwali is also the subject of Paashtoon poets. One of them is Saif ur Rahman Saleem who is known for the progressive thoughts in Pashto literature but has the Pashtoon blood that's color is also a shining part of his poetry. We are going to discuss the color of Pashtoonwali in the poetry of Saleem.

Keywords: Pashtoon, Pashtoonwali, Code of life, Progressive thoughts,Pashto poetry, Pashtoon blooded.

سيف الرحمان سليم د پښتو جديد دور يؤ نمائينده شاعر دے چې پۀ کال ۱۹۲۹ء کښې د جلال شاه پۀ کور کښې د داودزو پۀ کلي کښې پيدا شوے ؤ. هغۀ د ژوند پۀ هر اړخ پۀ زړۀ پورې شاعري کړې ده ولې پۀ بنيادي توګه سوچه پښتون ؤ نو پۀ شاعرۍ کښې ئې د پښتونولۍ عنصر ډېر زيات ترسترګو کېږي. پښتو کۀ لۀ يوې خوا د پښتون اولس د ژبې نوم دے نو لۀ بل خوا د پت او غېرت، ښېګړې او ښۀ خوي، تُورې او مړانې، ننګ، وفا او حيا نوم هم دے. پښتو، پښتنواله او پښتونولي دا ټولې کلمې پۀ يوه مطلب دلالت کوي.

سيد رسول رسا ليکي:

" د پښتو کلمه ذومعني ده. پښتو پښتانۀ خپلې ژبې ته وائي او پښتو پښتانۀ خپل ملي سيرت ته وائي. د دُنيا پۀ هيڅ قوم کښې ملي ژبه د ملي سيرت پۀ معني کښې نۀ استعمالېږي او دا امتيازي خصوصيت صرف د پښتو پۀ کلمه کښې دے. يعنې فارسي دان دا نۀ وائي چې تا کښې فارسي شته يا نشته، يا عرب دا نۀ وائي چې تا کښې عربي شته يا نشته يا انګرېز دا نۀ وائي چې تا کښې انګريزي شته يا نشته خو صرف پښتانۀ دا وائي تا کښې پښتو شته يا نشته ـ"[i].

پت پالل، ننواتې منل، پناه ورکول، پۀ ژبه او قول کلک ودرېدل، د ناموس ساتنه، د مشرانو عزت، د ښځو درناوے، د غريب او ګاونډي مرسته وغېره داسې خويونه دي چې دا ټول پۀپښتنونولۍ کښې نغښتے شوې دي. دغه ټول خويونه د سليم پۀ شخصيت او شاعرۍ کښې موجود دي.

لکه چې خپله پښتونولي پۀ ډاګه کوي.

[1] Assistant Professor, Rahman Baba Chair Department of Pashto ICP
[2] Chairman, rahman Baba Chair,Department of Pashto,ICP

د مغلو په رمو کښې امزرے یم

پښتنو ته د پیښو نه هم مسکین یم

په سخت والي د خیبر بره تیره

په پوستوالي د رېښمو نه مهین یم

د راوي جل پرئ! څۀ باندې نازېږي

زۀ پخپله شهزاده د آباسین یم[ii]

او بیا په خپله پښتونولی فخر کوي چې:

دا خو زۀ یم چې څۀ وائم، او دا څکه چې پښتون یم

هره ساه مې زلزله ده، هر قدم مې انقلاب دے.[iii] "

پښتونولي د پښتنو د ژوند تېرولو فلسفه، ضابطه او ائین دے چې د پښتون قوم سره لۀ ازله راغلے دے. د پښتنو ژبه پښتو نۀ یوازې د ژبې نوم دے بلکې د پښتنو ملي سیرت هم دے.

سلیم په پښتنه خاوره او پښتون اولس مئین ؤ. تل ئې په خپل قوم او خاوره ویاړ کړے دے د هغۀ په شاعرئ کښې د خپل عصر د سیاسي او سماجي حالاتو ترجماني شوې ده هغۀ خپله سیاسي نظریه په داسې ادبي او زړۀ راښکونکي انداز کښې اولس ته وړاندې کړې ده چې د اورېدونکي او لوستونکي اودۀ جذبات او احساسات راپاروي. ادب خو هسې هم د ژوند شارح او ترجمان ګڼلے شي د ادب په حقله سحر یوسفزے لیکي

" مونږ چې هر کله ادب لولو نو د ګېر چاپېره نه د دغه وخت د پاره لرې ډېر لرې اوځو او په غم کښې د خوشحالی سندرې په خزان کښې د پسرلي نندارې. په مونږ کښې د ژوندي اوسېدلو او د ژوند نه د خوند اخستلو یوه نوې جذبه راپاروي او زمونږه ژوند چې ډېر ګټین او د غنو شپېلونو نه ډک دے. یۀ رنګینه او خوند ناکه څیز اوګڼو. ژوند بیا بیګار نۀ وي بلکې د تېرولو او خوند اخستلوځیز شي ـ"[iv]

د سلیم شاعري هم د لوستونکو یا اورېدونکو جذباتو له حرارت ورکوي د هغوي پام د معاشرې اصلاح پلؤ کرزوي او لوستونکي یا اورېدونکي د ځان سره شریکوي. سلیم د خپل وطن په هر څیز مئین دے. پښتنو چې چرته هم کته کړې ده سلیم پرې فخر کړے

دے لکه چې په دې قطعه کښې يوې تاريخي واقعې ته اشاره کوي او خپل ننګ، غيرت او پت ستائي:

چې مې ويني نو لۀ ويرې تول ريږيږي

هر مغل مې په زلزل کړو زلزله يم

د پښتون د غيرتونو خزانه يم

خلقه وپيژنئ ما زۀ تاتره يم.۳۶[v]

سليم يؤ جدت پسند او حساسه شاعر ؤ هغۀ د خپلې شاعرۍ په ذريعه د خپل اولس ترجماني کړې ده. شاعران په خپله شاعرۍ د معاشرې په رنځونو په قسما قسم طريقو ټکونه کوي او اولس ته ئې په ډاګه کوي، ځکه خو اکثره پوهه عالمانو د خپل درس و تدريس د پاره د شعرونو نه ښۀ کار اخستے دے

" بنيادي طور پر شاعري ہميں وہي کچھ بتاتي ہے جو غور و فکر کرنے والے اور مشاہدہ و تجربہ سے گزرنے والے انسان پہلے ہي سے جانتے ہيں ۔ البتہ يہ ضروري ہے کہ جو علم ہميں ملتا ہے وہ ان مثالوں کے ذريعے ملتا ہے جنہيں ہم پہلے سے نہيں جانتے. قاري کو مسرت يوں ملتي ہے کہ وہ عام انساني فطرت کے تقاضوں کو جنہيں وہ پہلے سے جانتا ہے، شناخت کر ليتا ہے."[vi]

سليم هم د خپلو خيالاتو خورونې له د شعر قومي ژبه پکار کړې ده. هغۀ په هر وخت کښې د خپل پښتون قام لار ښودنه کړې ده. پښتون قام او پښتنه سيمه چې د کومو حالاتو سر مخ وه دغه حالات ئې د شعر په تورزنه ژبه وړاندې کړي دي لکه چې وائي

تاريخ ګواه دے پښتنو ملګرو

چې ځوک خبر خواه د پښتونخوا نشته[vii]

او بيا د مغل اصطلاح له رواج ورکوي چې:

سمه ده کۀ غر دے کۀ شګلنه کۀ مهينه ده

خاورې د وطن مې مره حسن سره مينه ده

تا سره مغله د پښتون ورور ولې نۀ کېږي

ستا په زړۀ کښې کرکه د پښتون په زړۀ کښې مينه ده[viii]

پۀ بل شعر کښې داسې وائي.

هيڅ باور مې د مغل پۀ وعده نشته
خود غرضه او درغله فريبکار دے

ولې بل طرف ته د پښتون هم دا حال ؤ چې:

خانه زاد ئې د اورنګ زما رهبر کړو
يوسفزے مې خرخوي نن پۀ مغلو[ix]

پښتون تل د بل پۀ اوګۀ ټوپک ږدي. د خپل مستقبل هيڅ فکر نۀ کوي. د خپل ماضي نه هډو سبق نۀ اخلي ځکه خو د پښتون قافله خپل منزل ته نۀ شي رسېدلے.سليم ئې خومره ښکلے مثال وړاندې کوي چې:

د پښتنو قافله څۀ ده د ارهټ غوايۀ دے
چې پۀ يوه دائره چورلي دا به چرته رسي[x]

کۀ يو پلو پښتنو کښې د علم او پوهې کے دے نو بل اړخ ته حاکمان هم څۀ فرېښتې نۀ دي. د خپل روڼ مستقبل لپاره ئې د پښتنو پۀ ژوند اور پورې کړے دے او د نا اهله فيصلو لۀ وجې پرې نوې نوې تجربې کوي سليم وائي:

د نا اهله طبيبانو پۀ ولقه يم
هر طبيب د پاره نوې تجربه يم
هره ورځ مې نوے نوے تشخيص کېږي
هره ورځ پۀ نوي نوي رنځ اخته يم
انديښنې، صدمې، غمونه هر څۀ ډېر دي
پۀ خپل کور زۀ د خدائې فضل دے پوره يم[xi]

سليم د پښتنو پهٔ غم غمجن شاعر ؤ. هر پښتون پهٔ خپله لُور، مور او خور خفه کېږي.سليم هم د پښتنو پيغلو د ستر ملګرے ؤ. هغهٔ نهٔ غوښتله چې پښتنه پيغله دې بې حيا شي لکه چې وايي:

نن مې د مغلو پهٔ محفل کښې پورته نهٔ کتل
نن چې ئې پهٔ مخکښې پښتنه پهٔ چورلکونو شوه[xii]

نن سبا چې پښتون اولس د کومو ستونزو سره مخ دے پهٔ هاغه وخت کښې هم پښتون د دې نه زيات پهٔ تکليف او کړاو کښې ؤ. پهٔ دې قسمه حالاتو کښې د هاغه وخت او د دې وخت حکومت يوازې ګرم نهٔ دے بلکې پښتون هم پهٔ کښې شامل دے. کهٔ پهٔ هاغه وخت کښې پښتون د خپل ورور عزيز کور لوټ کړے ؤ. د خپل ورور عزيز پهٔ سر ئې روپۍ اخستلې وې نو نن هم دغه سلسله جاري ده. دُښمن چرته هم پښتون نېغ پهٔ نېغه زېر کړے نهٔ دے، بلکې پښتون تل د خپلو د لاسه ماتې خوړلې ده سليم وائي:

نهٔ څهٔ نوي مسئله ده، نهٔ څهٔ نوے انکشاف دے
چې پښتون ولې ذليل دے، چې پښتون ولې اشراف دے
تهٔ ئې څه کوې صاحبه ستا جوړه خو پهٔ کښې وشوه
کهٔ د يو مُرده کفن دے، کهٔ د بل قبر غلاف دے
دا خبره اوس صفا شوه، دا سند ئې ورله ورکړو
چې کوتوال ئې کلي وال دے، دے چې څهٔ کوي معاف دے
زهٔ چې څهٔ وايم غلط دي، زهٔ چې څهٔ کووم ګناه دے
دے چې څهٔ وائي قانون دے، دے چې څهٔ کوي انصاف دے
هم هغهٔ چې مې پُشتي وه، هم هغهٔ چې پرې ډاډه ووم
هم هغهٔ ئې پهٔ پره شو، هم هغهٔ مې وس خلاف دے[xiii]

او دغه مضمون پهٔ بل شعر کښې داسې بيانوي.

پرزولے يمه خپلو د بل سپي ته
لاس مې نهٔ پرېږدي لړګي ته نهٔ غرګي ته
تکبر ئې سرېتوب باندې غالب شو
د سرې پهٔ سترګه نهٔ ګوري سرې ته xiv

پهٔ پښتون قام کښې بلها خوبۍ راجمع شوي دي ولې د دغه خوبو سره پښتون بلها خامۍ هم لري. کهٔ د خاورې او قام د پاره سر قربانوي نو هم د خاورې او قام سره درغلي هم کوي لکه چې سليم وائي:

غېر به ولې نن پهٔ پرهٔ راسره وے ټينګ وے
خو پهٔ مرسته ئې زما د ورور کومک دے
هسې نهٔ چې بيا کوهي ته ورګزار شې
ستا پهٔ ورونو يوسف خانه زما شک دے xv

پښتون تل پهٔ خپله خاوره او قوم ننګ کړے دے کهٔ د دښمن اعلان شوے دے نو پښتون لهٔ تولو وړومبے د جنګ مېدان ته ځان رسولے دے سليم هم د خپلې خاورې پهٔ ننګ دُښمن پسې روانېږي چې:

هسې نهٔ چې مستقبل دې تاريک تر شي
کله کله مخ را اړوه ماضي ته
د وطن پهٔ ننګ غليم پسې روان دے
برے ورکړې لويه خدايه داودزي ته xvi

او بل شعر کښې وائي

کهٔ زما پهٔ وينه کېږي نو ترې ځار شه

خو کلی د دي چمن دي پۀ خندا شي [xvii]

سلیم د خپلې خاورې سره مینه داسې ښکاره کوي.

د راوي تندے دې ولې را ته تریو شي

چې مئین زۀ پۀ شالم او سردریاب یم

ما وهي چې حریفان مې خوفزده کړي

ستمونو له ئې ښکُلے انتخاب یم [xviii]

سلیم تل پۀ خپله پښتونولۍ او پښتو ژبه ویاړ کړے دے. ننګ او غېرت د پښتون قوم د خپل وطن، ناموس او ژبې د حفاظت نوم دے.غېر قومونو تل د نورو ژبو ته پۀ دې وجه نقصان ورکړے دے چې د هغوي ثقافت تبا شي. بدرالحکیم لیکي چې

" دوسري اقوام خصوصاً مغربي قومیں اپني قوم کو فائده پہنچانے کے لیے دوسري اقوام اور اپني زبان کي برتري کے واسطے دوسرے زبانون کا پامال کرنا قوم پرستي اور وطن دوستي سمجھتے ہیں مگر افغان قوم پرستي رواداري پر مبني ہے.اپني قوم کو دوسري ترقي یافتہ قوموں کے برابر لانے، کسي کو اپنے جائزحقوق پر قبضہ کرنے سے روکنے اور تہزیب کے دائرے میں رہتے ہوئے اپني عزت و وقارمیں اضافہ کرنے کي خاطر دوسري اقوام کے ساتھ مثبت مقابلہ کرنے کو ننگ و غیرت اور سیالي کا نام دتے ہیں ۔"[xix]...ص۱۵،۱۶

سلیم ته د مورنۍ ژبې قدروقیمت معلوم ؤ. د کوم قوم ژبه چې ورکه شي هغه قوم هم ورکېږي. سلیم پۀ خپله قومي ژبه مئین دے وائي چې:

ما په داودزو کښې د شالم پۀ اوبو واشخله

اوکورئ پښتو مې د فارسی نه هم شرینه ده

څوک دي چې دا وائي د پښتو مئین وس نشته دے

زۀ یم، زما زړۀ دے، زما ځان دے، زما مینه ده [xx]

او بیا پۀ خپل قومیت او پښتونولۍ کښې تر دې حده رسېدلے ؤ چې

د جومات استاذ عرب دے په مکتب کښې دهلي وال دے

يو استاذ راله پيدا کړئ خو پښتون راله پيدا کړئ

سليم کۀ هر څو د پښتون غم ژړولے دے ولې بيا هم ډاډۀ دے چې:

ګمان نۀ کووم چې روغ به ئې څوک تېر کړي

لا زيګوالے دومره شته دے په پښتون کښې [xxi]

پښتانۀ چې څومره په اسلام مئين دي. مېلمه دوست،تورزن، غېرتي، ننګيالے، پوخ دوست او پوخ دُښمن دے نو دومره د اسلام نه لرې هم دي. په حقيقت کښې د علم په رڼا نۀ دي منور شوي.پښتون جاهل دے. ضدي دے، حسد کر دے، چغلي خور دے، رشوت خور دے. سيد رسول رسا د پښتنو په حقله وائي

" پښتون د رسمو رواج پابند دے. په عزيز ولی کښې لاندې راتلل نۀ خوښوي. د ورور تربور سره سيالي کوي کۀ په هر قيمت وي....د پښتون مزهب خوښ دے خو ملا جوړېدل ورته عار ښکاري.... پښتون ساده او صاف کو دے خو حق کو نۀ دے. په پره جنبه او دوستۍ دُښمنۍ کښې هميشه د ناحقې ګواهي او شاهدي کوي او په دروغو قسمونو خوړلو ته هم تيار شي ۔"[xxii]

په کوم وخت کښې چې سليم ژوند کولو هغه وخت په پښتون اولس يو داسې جابر او استحصالي قوت مسلط ؤ چې خلاصے ترې ګران کار ؤ. نو هغۀ د قومي احساساتو او مظلومې طبقې په مرسته کښې د شعر ژبه پکار کړې ده. خو بل اړخ ته پښتانۀ هم د مال، دولت، نوکرۍ او ترکنۍ پسې لېواله وو.سليم ئې نقشه ډېره ښکُلې راکاږي چې:

پښتانۀ د پښتونخوا درانۀ ښاغلي

د مغلو سېلاب يوړو لکه خلي

زمانه راپسې تُوره په لاس کړئي

لکه ما ئې چې وي پلار نيکۀ وژلي[xxiii]

چې په کومه کوڅه ګُم خلق مې ولي

لوے واړۀ ئې دي د کلي لمسولي.[xxiv]

د پښتونولۍ لمن ډېره فراخه ده پهٔ دې کښې بلا انساني صفتونه او ښېګړې شاملې دي ولې بل اړخ ته بې غېرتي،بې ننګي، چاپلوسي، ټګي برګي، دروغ، جاسوسي، شومتوب، زور زیاتے د پښتونولۍ لهٔ قانون نه مخالف کارونه دي او چې څوک پهٔ دغو لارو او کارونو روان شي بیا هغهٔ د پښتون اولس پهٔ چوکاټ کښې نهٔ راځي. ډاکټر سهیل خان دغه ائین او دستور ته داسې ګوته نیسي

" پښتونولي د پښتنو د تاریخ، کلتوراو چاپېرچل پهٔ رڼا کښې د ژوند تېرولوهغه ائین دے. چې اډانه ئې د دوي روایات او اقدار دي. پښتونولي د پښتون قام د ځاني، ملي، سماج، کلتوري اومعاشي چوکاټونو کښې د ژوند تېرولو هغه دستور ته وائي چې پهٔ هغې کښې د زرګونو کلونو د روایاتو تحفظ هم وي، ارتقاء هم او د بدلون لپاره فراختیا هم، دا کلتوري تنوع هم لري او د روایاتو او اقدارو کلک تړون هم یعني یو خوا Diversityنو بل خوا Integrationپښتانهٔ چې چرته هم ځي لهٔ ځان سره پښتونولي هم کرځوي. دا مثال د نړی نورو کلتورونو کښې نشته ـ"[xxv]

سلیم هم یو غېرتي پښتون ؤ د پښتنو لهٔ روایاتو خلاف چې چا هم قدم اوچت کړے دے سلیم د خپلې شاعری پهٔ ګرفت کښې راوستے دے. لکه چې د بې ننګه پښتنو حالات پهٔ ډاګه کوي چې:

خُلهٔ خو د مغلو ځکه سرهٔ شوله
نن چې تاتره هم پان خوره شوله
لاړه د پښتو جنازه ووته
لاړه غراره کښې غرغره شوله
سر نه د ختیکو پګړی پریوته
نبغه د مغلو ترُ ترُه شوله
ځان مې د مغلو هم نسبه کړو
جوړه مې اوس نوره شجره شوله
زهٔ خپلو وززو رانیولے یم
ما ته خپله جاله هم پنجره شوله [xxvi]

او بیا د باګرام جونه هم نۀ پرېږدي وائي.

د باګرام جونه لباس کښېي لاهورئ شوې

نن سبا کښېي به اوبۀ راته پاني کړي[xxvii]

پۀ نظم "پښتني زمکې ته" کښېي وائي.

اے د پښتون د غېرتونو زمکې

اے د پښتون د عظمتونو زمکې

تۀ زما سترګې يې نظر يې زما

تۀ زما لېچې يې وزر يې زما

تۀ چې شې ویښه زلزلې راشي

پۀ اورنګ قبر کښېي خولې راشي[xxviii]

او پۀ اخيرکښېي ورته ځاري کوي چې:

نوموري! اوس خو سترګې اوغړوه

چل پښتنو ته د ژوندون وښايه

دُنيا ته بيا ژوندے پښتون وښايه [xxix]

بل ځاے وايي.

شايد ذکر د پښتون پۀ کښېي پيدا شي

کتابونه د تاريخ راته پراتۀ دي

پهٔ وینا ئې چې منبر فخر کولو
هغه خلق دي خدائي وبخښي اوس مړهٔ دي [xxx]

پهٔ دې لباسي دنیا کښې د حیادار د پاره ژوند تېرول ګران کار دے. دلته هغهٔ انسان کامیاب دے چې دروغجن وي، چمچه ګیر وي، منافق وي،قول او فعل ئې یو نهٔ وي. دلته تر هغهٔ ژوند نهٔ شي کولے تر څو چې:

بدو ته ئې ښهٔ وایه ترخو ته ئې خواږهٔ وایه
دلته کهٔ دا نهٔ وائې نو غلے شه څهٔ مهٔ وایه
چا سره چې تللے یم پهٔ لاره ئې لوټلے یم
زړهٔ مې راته وائې رهبرانو ته اوس غلهٔ وایه [xxxi]

د چا د لاسه چې پهٔ پښتون ژوند تنګ شوے دے.چا چې پښتون پهٔ تور تم کښې ساتلے دے، څوک چې د پښتون نامه ختمول غواړي نو هغهٔ نن پښتون ته د آمن و امان مسئلې کوي. دغه د فریب سلسله د سلیم نه واخله تر دې دمه راروانه ده. سلیم ئې پهٔ ډاګه کوي چې:

کړي خبرې نن هغه د اتحاد
چې باني دے د دې شر او د فساد
دا قبا ئې د فریب د بزرګۍ ده
را ولي پهٔ ځان د خلقو اعتماد
دې نه لویه بدبختي د چمن څهٔ ده
پهٔ کلچین کوي ګلونه اعتماد [xxxii]

بل ځاے وائي

چې شوکوي د قافلې لارې

هغه راښائي د کعبې لارې xxxiii

سليم پښتون اولس ته خبر دارے ورکوي چې:

دا ډيوه کۀ د پښتو ئې درله مرۀ کړه

نو تيارې دې پۀ قسمت د نوي ګول دي xxxiv

سليم پۀ خپل قوميت فخر کوي هغۀ په الله کلک باور لري چې يوه ورځ به هم دا پښتانۀ د خپل حق تپوس کوي، خپل وطن بۀ آبادوي او خپله پښتونخوا بۀ د نړۍ د ترقي يافته قومونو پۀ قطار کښې ودروي لکه چې وائي:

هغه نور دي چې هندکي سره شو هندکيان

دا سليم دے چې هندکو ئې پښتنۀ کړه

دا به لويه کارنامه وي د ملګرو

پښتونخوا ئې کۀ پۀ سچه پښتنۀ کړه xxxv

غرض دا چې د سليم ټوله شاعري د قام پرستۍ او پښتونولۍ ائينه ده، چې هر پښتون ته پۀ کښې خپل ځان منعکس کېږي هغه پۀ هر حالت کښې د خپلې خاورې او پښتون اولس سره مينه کړې ده او دومره زياته مينه چې.

د زلفو، د سپرلي او د نشې پۀ نوم دي ستايم

زما پښتنې سيمې ته مې پېغله د غزل يې xxxvi

د سليم انقلابي طبيعت د استعمار او استحصال خلاف د هغه مزاحمت، د غريب اولس د لوږو تندو نقشه، د خوار مزدور او محنت کش سره د ظلم نۀ ختمېدونکې سلسله د هغۀ د شاعرۍ موضوعات دي. هغۀ پۀ معاشره کښې د پښتون حيثيت د خپل اثر ناک شعر پۀ واسطه پۀ ډاګه کړے دے چې:

کۀ امير دے کۀ وزير دے کۀ رعيت دے

هر قدم ئې پۀ طرف د معصيت دے

کافر کېږم د اسلام نه مې اوباسي

کۀ دا وایم چې پښتون مې قومیت دے

یۆ سکون د احتساب ئې دے پۀ پښو کښې

نور پۀ کور کښې د خداے فضل خېریت دے [xxxvii]

حوالې

i سيد رسول رسا، ارمغانِ خوشحال، ماسټر پرېس محله جنګي، پېښور، دوېم ځل ۲۰۱۱ء،مخ۵۹

ii سېف الرحمان سليم،د وړو وړو خدايانو دېِ بنده کړم،پښتو نړيواله مرکه،۲۰۱۷ء،مخ ۵۷

iii هم دعه ،مخ ۳۱

iv سحر يوسفزے، ادب څۀ دے؟، الکتاب پرنټر، پېښور، چاپ درېم ۱۹۹۶ء مخ ۳۱

v

vi سجاد باقر رضوي، مغرب کے تنقيدي اصول، مطبع عاليه،۱۲۰/۵ ټمپل روډ، لاهور، طبع دوم اکتوبر ۱۹۷۱ء ص ۱۷۵

vii هم دعه، مخ ۱۰۳

viii هم دعه ، مخ ۸۸

ix هم دعه، مخ ۸۲

x هم دعه،مخ ۱۵۸

xi هم دعه،مخ ۴۱

xii هم دعه ،مخ ۱۷۳

xiii هم دعه،مخ ۹۵

xiv هم دعه،مخ ۷۹

xv هم دعه،مخ ۹۴

xvi هم دعه، مخ ۸۰
xvii هم دعه ، مخ۱۳۶
xviii هم دعه، مخ ۱۰۶
xix بدرالحکیم حکیم زے، پښتونولي،ضياء سنز پرنټرز، پشاور،چاپ دوم، ۲۰نومبر ۲۰۰۹ء ص ۱۶،۱۵

xx سیف الرحمان سلیم،د وړو وړو خدایانو دي بنده کړم،پښتو نړیواله مرکه،۲۰۱۷ء،مخ ۸۹

xxi هم دعه ، مخ ۱۷۶
xxii سید رسول رسا، ارمغانِ خوشحال، ماسټر پرېس محله جنګي، پېښور، دوېم ځل ۲۰۱۱ء، مخ ۶۳،۶۴

xxiii هم دعه،مخ ۷۰
xxiv هم دعه،مخ ۷۱
xxv ډاکټر سهیل خان، ښېرني، اعراف پرنټرز، محله جنګي، پېښور، فروري ۲۰۱۹ء مخ ۱۵۳،۱۵۴

xxvi سیف الرحمان سلیم،د وړو وړو خدایانو دي بنده کړم،پښتو نړیواله مرکه،۲۰۱۷ء،مخ ۶۰
xxvii هم دعه،مخ ۹۶
xxviii هم دعه،مخ ۱۳۸
xxix هم دعه،مخ ۱۴۰
xxx هم دعه،مخ ۱۴۸
xxxi هم دعه،مخ ۶۳
xxxii هم دعه،مخ ۶۶
xxxiii هم دعه،مخ ۱۳۵
xxxiv هم دعه،مخ ۶۷
xxxv هم دعه،مخ ۹۱،۹۲
xxxvi هم دعه،مخ ۱۰۰
xxxvii هم دعه،مخ ۴۸